

Habitar la formació de persones adultes

editorial

carpeta

Usual rima amb mansesa? Des del malestar al bon viure: una consciència crítica que canvia a cadascú i al món des de l'estil de vida i des del treball

Lucia Bertell • 7

Les altres alfabetitzacions. Habitar l'educació d'adults: el treball dels nous educadors d'adults i l'aprenentatge al llarg de la vida

Paula Guimarães, Institut d'Educació, Universitat de Lisboa • 26

Formar-se per a la vida o viure l'educació i la formació?

Licínio C. Lima, Universitat de Minho • 36

Habitar l'educació de persones adultes. Un espai, encara, per a la cura

Clara Arbiol Gonzalez, Universitat de València • 43

Una formació de persones adultes singular que arrela...

Maria Dolores Jurado Jiménez, Universitat de Sevilla • 51

contínua

Refundar la crítica en educació en els temps de capitalisme globalitzat

Marco Raúl Mejía J., Planeta Paz, Expedició Pedagògica Nacional • 65

persones, territoris i experiències

Educació al llarg de la vida i pràctiques educatives

Rosa M. Falgàs, ACEFIR i Joan Tañà, CFA Nou Girona i ACEFIR • 81

Algunes reflexions sobre el quefer docent des del centre d'FPA que co-habite

Iolanda Corella i Llopis, Centre Públic Municipal d'FPA d'Almussafes • 87

Habitar el món: un projecte d'educació pel desenvolupament

Gemma Villanueva Bohigas, Centre d'E. P. A. Camp Rodó, Palma • 97

Formació de Persones Adultes: El territori com espai de vida educativa...

Dolors Monferrer Ferrando • 106

Aula 3: teatre al CEPA Son Canals

Maria Josep Carrasco Escandell, CEPA Son Canals • 111

investigació

Universitat i neoliberalisme: performativitat, competitivitat i productivisme

Alfredo Veiga-Neto, Maura Corcini Lopes • 121

Pedagogia crítica i decolonial en els temps de Trump. Entrevista a Peter McLaren

Pablo Cortés-González • 133

arxiu dialògica

La Troca, una escola comunitària de formació de persones adultes

La Troca • 147

fotografia

Seminari: educació popular, acció sociopolítica i ciutadania, 2005 • 155

llibres

Freire y educación. Antonia Darder • 157

Reiventando Freire. Moacir Gadotti; Martin Carnoy, Organitzadors • 158

Sumari

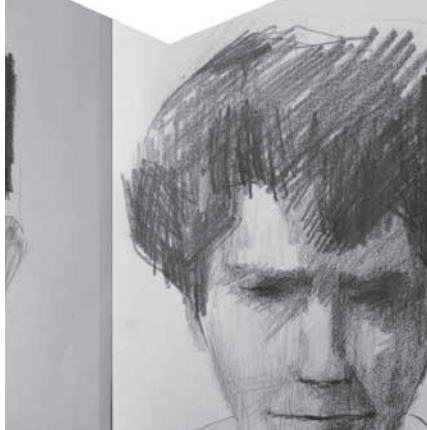
Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitzi el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i concursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

Usual rima amb mansesa? Des del malestar al bon viure:
una consciència crítica que canvia a cadascú i al món des de l'estil
de vida i des del treball

Lucia Bertell¹

Traducció: Loris Viviani, Marta Malet i Iolanda Corella

“Hubo que acontecer así en aquellos años benditos, en los cuales, por ejemplo, nació la Ilustración, o en los días en los que el mundo entero se descubrió, de repente, romántico. No eran movimientos de tropas, y tampoco hijos que mataban a los padres. Eran unos mutantes, que reemplazaban un paisaje con uno diferente y allí fundaban su hábitat. No hay frontera, no hay civilización por un lado y bárbaros por el otro: sólo hay el borde de la mutación que procede, y corre dentro de nosotros”.

Alessandro Baricco

“Si queremos que la subjetividad se escape al régimen de mercantilización peculiar de nuestra época histórica, es necesario un salto cualitativo (...) Nosotros necesitamos de devenir aquel tipo de sujetos que desean activamente reinventar la subjetividad como conjunto de valores cambiantes y que saquen placer de esta actividad, y no de la perpetua re-proposición de los regímenes familiares”.

Rosi Braidotti

En un temps com l'actual —tan fortament caracteritzat per una crisi de valors, de la comunitat, del medi ambient, de l'economia— resulta indispensable

¹ L'encíclica ecològica del Papa Bergoglio de 2016, sovint es pren com a referència pel seu missatge ecologista i per la forta crida a tornar a una correcta relació de reciprocitat amb la natura, i a abandonar les actituds depredadores pròpies de l'economia neoliberal.

² Lucia Bertell, Marco Deriu, Antonia De Vita, Giorgio Gosetti (2013), *La primavera delle economie diverse*, Jaca Book, Milà. D'economies diverses parlen també Julie Katherine Gibson-Graham (2006). [Hi ha edició en català i en castellà: *David i Goliat. La primavera de les economies diverses*. L'Ullal edicions, Xàtiva 2013]

tornar a pensar les modalitats d'estar en el món. També és important, per a aquelles persones que, com jo, fan investigació, observar i anomenar les senyes de canvi, i en la mesura del possible, atorgar un sentit d'orientació a la lectura de les dades recollides.

Comence a escriure compartint dues preguntes que han circulat en unencontre recent de Ciutadania sostenible, una xarxa de realitats i persones actives a la província de Bèrgam, al nord d'Itàlia, que em van convidar per entrelaçar la meua investigació sobre el treball en els contextos de l'economia diversa amb els estímuls recollits en la l'encíclica *Laudato sii*¹: com fer per viure cap a una ecologia integral? Quin canvi de paradigma és practicable?

M'he enfrontat a aquestes preguntes des d'una mirada laica, en diàleg amb els resultats de la recerca que duc des de fa anys amb el TiLT (Territoris en Lliure Transició) del Departament de Ciències Humanes de la Universitat de Verona. La nostra intenció és la de comprendre el canvi i els processos (socials i educatius) impulsats pels moviments relacionats amb el món de les xarxes, com ara, Economia Solidària, Balanços de Justícia, Grups de Compra Solidària, Centres d'experimentació d'autodesenvolupament, Genuí Clandestí, Decreixement Feliç, Economia de Comunió, Economia dels béns comuns, Economia de les relacions, Fora Mercat, *Transition Town*; o siga, d'aquells que, mitjançant pràctiques quotidianes conscients, es mouen amb modalitats crítiques amb un sistema que senten com a opressor, injust, portador de mort. Aquestes són les que anomenem economies diverses gràcies a una precisió lingüística que, al nostre parer, es va fer necessària respecte a l'expressió més coneguda, i encara molt usada, d'altra economia o economia solidària, per evitar enfocar aquest canvi com quelcom paral·lel o altre, o com quelcom basat exclusivament en una instància solidària.

Després de la primera investigació entre Vèneto i Sardenya —dues regions italianes molt diferents entre sí, que han buscat reconstruir contextos, pràctiques, processos educatius propis d'aquests moviments d'economies diverses²— sentírem la necessitat d'aprofundir en les qüestions inherents al treball, ja que moltes de les persones trobades —dones i homes, molt joves— elegien treballar, també després d'un canvi radical, apropant-se a la terra i a l'agricultura, o als treballs manuals, com ara fer pa, construir o arreglar bicicletes, fer esponges vegetals, el metge amb les mans, la llibrera independent, el formatger, el moliner, la banquera ètica, els educadors/actors, el mestre llibertari, la cuinera vegetariana, i altres. Aquestes experiències i històries de vida han sigut útils per escriure dos llibres i, sobretot, perquè han sigut recollides més històries, entre Vèneto i Sardenya i després a tota Itàlia, que han donat cos i veu a açò que us diré.

Pensament crític, conscientització i pràctiques conscients

Els moviments del segle xx —el feminista, l'ecologista, el mutualista, l'anarquista— han insuflat vida a pràctiques i també a formes reconegudes des de la necessi-

tat emancipadora del sistema liberal, alimentada per recorreguts reflexius, crítics i participatius dels processos de conscientització. Entre aquells recorreguts i els actuals d'economies diverses existeixen més enllaços però, al mateix temps, es pot parlar ara d'experiències noves que, arran d'una relació més conscient amb la ferocitat del mercat neoliberal (cert, evolució del liberalisme de finals del segle xx però amb formes biocapitalistes més penetrants), han calibrat processos d'autonomia individuals i col·lectius orientats a la creació de contextos de profunda sostracció al mercat. Freire parlaria de recorreguts que s'han distanciat de la consciència predefinida dels “depositaris” i dels “bancaris” dirigida a la consolidació de la passivitat dels subjectes i a buidar la potencialitat del fet de ser ciutadans.

Se li ha atorgat una gran atenció, ja des dels anys noranta, a la crítica del consum i, sobre aquesta, s'han desenvolupat comunitats pràctiques com, per exemple, el balanç de justícia, els grups de compra solidària, l'autoproducció, els mercats autogestionats, l'intercanvi d'informacions sobre productes i productors. L'estreta connexió, la circularitat, entre reflexivitat i pràctiques quotidianes ha qualificat aquestes pràctiques amb un sentit profundament educatiu, tot connotant el procés cap a l'autonomia del sistema com a procés d'aprenentatge.

Aquests processos s'han desenvolupat, sobretot, en les ciutats i han ficat el focus en la necessitat d'acurtar les distàncies de la provisió alimentària i en tornar a apropar els consumidors als productors locals.

Gràcies a la importància del consum local per incidir sobre allò global (sobre injustícies i explotacions de terres llunyanes) les ciutadanes i els ciutadans crítics han començat a buscar i sostindre els xicotets productors ecològics locals tot posant en marxa un recorregut de coneixement sobre els productes, sobre els sistemes alternatius (ecològic, sinèrgic, de permacultura), i han pogut crear veritables produccions agrícoles suportades per la comunitat. Les CSA, *Community Supported Agriculture*, començaren sent experiències pilot en moltes ciutats italianes³ i, sense considerar els aspectes dels sistemes d'agricultura industrial convencional, poden considerar-se veritables formes innovadores (Bertell, 2017) per l'activació de la ciutadania crítica en els processos productius crítics. Per aquesta raó el grup d'investigació TiLT les considera veritables pràctiques de ciutadania: posen en dubte el món tal com ens es presentat pel sistema; activen processos de creació social capaços de canvi, encara que contextuals; re-formulen relacions, organitzacions, estils del vida i treball; obrin l'ordre de les possibilitat a alguna cosa nova que, sovint en un principi, dissona amb allò existent (De Vita, 2009, 2017), per diferent. Però sols és altra música.

En alguns anys, ja no era sols una qüestió d'actuar sobre el consum per tal de crear espais d'autonomia. Ara, aquestes persones ciutadanes innovadores “participen” també en la creació de situacions de dissociació i no són solament recone-

³ Una de les importants és la CSA Arvaia de Bolonya: <http://www.arvaia.it/>

gudes com a consumidores (Codeluppi, Paltrinieri, 2019), sinó en la seua identitat reconquerida de ciutadania en moviment. Des de la gran mobilització de Seattle (Forno, Ceccarini, 2006) un poble sencer, a nivell global, ha reprès les instàncies del segle xx tot re-contextualitzant-les i innovant-les a la llum de la mateixa evolució i del nou esperit del capitalisme (Boltanski, Chiappello, 1999) i des d'una crítica radical al consumisme, han arribat amb aquestes experiències d'economies diverses a participar en els factors de la producció, convertint-se, així, en "co-productors".

Per aquestes raons, el focus de les investigacions s'ha desplaçat des de l'àrea del consum crític cap a la producció crítica, i ens ha dut a activar investigacions exploratòries per tal de comprendre el treball/producció en les economies diverses com una altra i nova pràctica de ciutadania activa.

Aquestes investigacions han posat l'atenció en les eleccions de treball que han abraçat instàncies ecològiques, crítiques, radicals i profundes (Mies, Bennholdt-Thomsen, 2000; Bookchin, 2016; Dalla Casa, 2011) i que han empenyat els subjectes a pràctiques d'ecologia integral o, per fer servir una expressió que té l'origen en les històries recollides, de "treball ecoautònom". Un treball que s'ha mogut des d'un apropament relacionat amb la sostenibilitat econòmica cap a la "practicabilitat de la vida" (Bertell, 2016).

Allò que no són

Abans d'endinsar-me en les vides Ecoautònomes i parlar del canvi de paradigma al qual fan referència, vull mostrar el que aquestes històries no volen i no són. Els treballadors que hem entrevistat no són persones que posen en marxa empreses socials o cooperatives o associacions de voluntariat, encara que una mirada superficial podria categoritzar-les d'aquesta forma. Així que no estem parlant d'homes i dones que elegeixen sumar-se a eixe fenomen tan conegut anomenat tercer sector. No trien formes jurídiques *sense lucre* i, quan ho fan, ja que també n'hi ha, ho fan per una conveniència organitzativa-administrativa i no per tal d'adherir-se a cap model. Trien les formes jurídiques més simples (que, sovint, se situen en el àrea *sense lucre*) i, com diré en breu, les omplin de nous sentits, de nous significats. No és la forma jurídica allò que els dona l'essència, sinó les seues pràctiques.

Subratlle aquest aspecte perquè, des de la meua perspectiva, és molt important situar aquest fenomen relacionat amb el treball en un àmbit de novetat, com és el de les economies diverses, i no situar-lo com un sostén que valoritza un sector que sí, és fill de l'ajuda mútua, de la solidaritat i del cooperativisme del segle passat però que hui ha entrat en crisi perquè començà a fer negocis amb el mercat. Hem de dir que si han entrat en crisi les relacions entre Estat i mercat, entre el primer i segon sector, amb efectes no desitjats, tampoc el tercer ha quedat il·lès.

El treball

I ara faig un bot en el treball.

Les persones ecoautònomes ja no volen ser treballadores d'una ètica instrumental.

Michele La Rosa, sociòleg del treball, amb la seua constel·lació reconstrueix els passatges evolutius de l'ètica del treball i parla de quatre tipologies:

- una ètica totalitzadora, que considera les condicions de treball majorment estables, localitzades i entrelaçades amb les necessitats de la vida;
- una ètica del treball instrumental, caracteritzada per un fort enllaç entre renda i consum;
- una ètica del treball emancipadora, en la qual està present una recerca del significat del treball;
- una ètica del treball contingent, radicada en el present i sense idees sobre el futur (2002).

De les quatre tipologies, que no tenen necessàriament conseqüència històrica, és sobre l'ètica instrumental que vull posar l'accent, ja que aquesta enfoca el treball com a una eina per assolir una renda útil per accedir al consum. Un cercle definit per treball/renda/consum. És l'ètica instrumental del treball la que ha modificat, en major mesura, la nostra identitat, tot transformant-nos en persones reconegudes socialment no gràcies al treball, sinó en tant que consumidors (2002). L'ètica del treball instrumental lliga de forma inseparable el paper de treballador al de consumidor, i troba en la renda el seu factor característic, o siga, la possibilitat que el treballador siga consumidor i, mitjançant aquest fet, siga sostenidor del sistema social capitalista. Podem dir que el consum és una forma de reconeixement social tan estretament lligada al treball que ha mantingut en l'ombra un reconeixement social més directe.

Sempre ha existit el treball?

Però, sempre ha sigut així? El treball, com el coneguem hui a dia, ha existit sempre? És una pregunta que he començat a fer-me recentment. Malgrat que la humanitat sempre ha tingut que relacionar-se amb la natura per sobreviure i enfrontar-se amb les transformacions de les seues condicions de vida, aquestes activitats sempre han sigut incloses en una sola categoria i no sempre han constituït la base de la vida social.

No són molts els teòrics que en els seus textos responen a aquesta pregunta. Entre aquests, són interessants les veus de Dominique Mèda (1997, 2005), Ivan Illich (2005), Philippe Godard (2011) i Marshall Sahlins (1980); investigadors que ens mostren com fora del nostre imaginari col·lectiu ja existiren societats en les quals el treball no era ni tan sols un concepte comunicable mitjançant el seu idioma contem-

porani, o que era quelcom servil; segurament no era un element estructural del sistema social com ho és en l'actualitat. És amb Adam Smith i els seus contemporanis que el treball es converteix en una mesura, un contenidor que amalgama els esforços, un instrument en l'equació entre diferents mercaderies. I el temps és la seua essència. Així, el treball mateix es converteix en una mercaderia funcional per al sistema i no útil a la comunitat. Fa uns pocs segles, ahir mateix si pensem en termes d'història de la humanitat. És en aquest moment històric en el qual és possible reconèixer per tots, i de forma clara, l'objecte treball, trobant una unitat conceptual pròpia.

L'elecció de la llibertat

Així, les persones Ecoautònomes es distancien d'aquesta idea de treball a partir del trencament del pacte amb el consum. Són subjectes que reconquereixen un sentit actiu de la ciutadania, de vegades moguts per una clara consciència, altres per un malestar interior; o també per atorgar un sentit polític a l'existència.

El que emergeix de la investigació és que busquen practicar recorreguts de vida integrals; integral com també pot ser un bon pa. I ho fan arran d'una irreprimible instància cap a la autodeterminació. Trien la llibertat, la ciutadania lliure.

Imagineu una fletxa d'eixes que dissenyen els xiquets. La punta és la motivació i apunta cap a la llibertat. Eixa és la forta motivació que empeny al canvi.

Canviar l'estil de vida mitjançant pràctiques de reducció de consum i proximitat amb la natura; pràctiques guiades per la necessitat de gestos d'autonomia contra un sistema opressor, des d'un sentit de justícia i des de la necessitat de percebre's integrals com el pa. Un canvi que qüestiona el treball.

De les històries emergeix que, majorment, aquests passatges requereixen temps; requereixen un temps de transició d'un model a altre. Poden començar fent dos treballs (un que garanteix una renda i l'altre per experimentar la possibilitat de canviar), o fent un acord entre companys de vida que comparteixen un projecte (un canvia de treball i l'altre no). I en altres casos, llençant-se directament al nou recorregut laboral amb mudances (sovint geogràfiques) i salts al buit.

Entre les històries recollides per la investigació hi ha llicenciades en medicina que es transformen en cuineres vegetarianes “perquè el menjar és medicina”, llicenciats en ciències polítiques que es tornen artesans de bicicletes “perquè les dues rodes són política”, arquitectes i músics que es transformen en horticultors “perquè ja hi ha prou de consumir sol, cal canviar la música”, informàtics que comencen cultivant carxofes “perquè treballar a l'aire lliure és millor”, educadors que es fan formatgers, un mecànic de ciutat que se'n torna al poble a fer pa com el feia sa mare, una biòloga que es fa camperola “perquè se sent a casa quan està en el camp” ...

Un exemple entre d'altres: Silvia Caucchioli, jove advocada, diu: “jo no em conforme passivament a un sistema que ens vol restringir a un recorregut predetermi-

nat, que ens vol esclaus del treball en nom del benestar, que ens vol ensenyar com hem de ser feliços. Jo veig les injustícies amb els meus ulls i no vull fer com si no existiren. Vull reaccionar, imposar-me, proposar. Vull ser protagonista de la meua vida, sentir-me lliure en la construcció del meu camí, vull deixar un senyal del meu passatge. (...) He reflexionat molt sobre l'organització de la meua vida i sobre la de la meua família. Vaig arribar a la conclusió que el model dominant proposat no s'ajusta als meus ideals. Passar tot el dia en una oficina, acumular diners per després gastar-los sols durant les vacances o endeutar-se per comprar una casa no es correspon amb les meues prioritats. Decidisc, amb Andrea, viure del nostre treball sense explotar la terra ni les persones, amb la senzillesa del menjar sa i les relacions sinceres amb els amics amb els quals compartim el projecte”.

No podem simplement anomenar altruisme, solidaritat o ambient a la força propulsora que els activa. Més bé, estan motivats per un “desig de llibertat” del sistema, per la recerca de vies d'autodeterminació, en conflicte amb el sistema i que resisteixen mitjançant pràctiques quotidianes de relació entre allò humà i el medi que se sostrauen del paradigma de la funcionalitat i que obrin la possibilitat de trànsit cap a un sistema que se'ls assemble més. Ho he anomenat “practicabilitat de la vida”, perquè aquests treballadores i treballadors ecoautònoms no han parlat d'economia sinó de vida.

No sols canvien l'estil de vida mitjançant la reducció del consum (una de les categories emergides ha sigut el fet de viure simplement); no sols trien consumir críticament sinó que trien canviar de treball o fer un treball que es desvincule de la centralitat dels diners i de la seua instrumentalitzat per al consum, tot situant la renda als marges del fer (els diners no desapareixen sinó que són re-dimensionats i estrictament útil a les necessitats), tot practicant altres tipus de pagaments com ara “jo et done un formatge, i tu em dones carn”, o bescanviant treball, o també immaterial, com ara l'impagable reconeixement del propi treball, tot vivint de la forma més simple i construint altres formes de relació útils al projecte comú i a la comunitat, entesa aquesta de forma *zoecèntrica* (o siga, no antropocèntrica) (Braidotti, 2013).

Les pràctiques zoepensants

Estar en sintonia amb allò vivent, que és *zoe*, diu Antonia de Vita (2017); o siga, practicar en la quotidianitat gestos i pensaments sistèmics que no separen l'individu del conjunt. Les pràctiques *zoepensants* s'adrecen cap una direcció diferent i contrària a aquelles de l'home concentrat en si mateix i en els seus poders, menuts o grans; a aquelles de *l'homo oeconomicus*. Les primeres, ordenen els seus propis factors des d'una afiliació a l'existència sencera; les segones, ordenen els seus propis factors des de les prioritats de *l'homo oeconomicus*, després, quan ja no és possible prescindir-ne, també de les socials i ambientals. I és ací on es fonamenta la meua crítica al concepte de sostenibilitat (Bertell, 2016).

Docilitat

Així que existeixen, entre tantes tenebres, algunes experiències, que tot i no ser pures o perfectes, obrin el devenir d'altre paradigma basat en la practicabilitat de la vida i no en l'economia. Són experiències que mostren unes diferències que poden fer por, que poden produir malestar, com ho fan totes aquelles situacions que desafinen respecte a allò consuet. Açò ho he vist en moltes discussions amb persones que, malgrat haver canviat d'estil de vida pel que fa al consum i pel que fa a les relacions interpersonals, no saben com lidiar amb una pregunta profunda que tinga a veure amb el seu propi treball.

Em sembla comprendre, des d'aquestes experiències de nova ciutadania, d'economies diferents, que no es tracta de canviar de treball en un sol dia sinó, més aviat, de veure que altre paradigma és possible; que és possible començar a parlar i posar en discussió també el treball i les seues estructures, a més, enfonsades en una crisi profunda.

La perplexitat que es troben les persones que canvien radicalment la seua vida, també a través del treball, té a veure amb alguna cosa que atorga diferència. Són històries rares. Però si ho pensem, allò usual sol anar acompanyat de certa mansesa. Usual és tot allò que està dins, que no desafina. Hi ha una certa docilitat que ens manté en el sistema (2014). Perquè pertànyer dona seguretat. Però, què és el que ens manté aquí?

Bibliografia

- BERTELL, Lucia, DERIU, Marco, DE VITA, Antonia, GOSETTI, Giorgio (2013), Davide e Golia. La primavera delle economie diverse, Jaca Book, Milano. (Hi ha edició en català i en castellà: L'Ullal edicions-Publicacions de l'Institut Paulo Freire, 2013).
- BERTELL, Lucia (2016), Lavoro ECOautonomo. Dalla sostenibilità del lavoro alla praticabilità della vita, Elèuthera, Milano.
- BERTELL, Lucia, Lavoro agricolo nelle economie diverse: giovani contadini capaci di innovazioni, in "Sociologia del lavoro " n. 147/2017, Franco Angeli, Milano.
- BOLTANSKI, Luc, Ève Chiappello (1999), Le nouvel esprit du capitalisme, Gallimard, Paris.
- BOOKCHIN, Murray (2016), Per una società ecologica. Tesi sul municipalismo libertario e la rivoluzione sociale, elèuthera, Milano.
- BRAIDOTTI, Rosi (2013), The posthuman, Polity Press, Cambridge.
- CODELUPPI, Vanni, PALTRINIERI, Roberta (2010), Il ciclo della merce: cambiamenti della produzione e del consumo, Franco Angeli, Milano.
- DALLA CASA, Guido (2011), Ecologia profonda. Lineamenti per una nuova visione del mondo, Mimesis, Milano.
- DE VITA, Antonia (2009), La creazione sociale. Relazioni e contesti per educare, Carocci, Roma.

- DE VITA, Antonia, 2017 in L. Bertell, F. de Cordova, A. De Vita, G. Gosetti, Senso del lavoro nelle economie diverse. Uno studio interdisciplinare, Franco Angeli, Milano.
- FORNO, Francesca, CECCARINI, Luigi (2006), From the Street to the Shops: The Rise of New Forms of Political Actions in Italy, in "South European Society and Politics Journal", Vol. 11/Issue 2, <http://dx.doi.org/10.1080/13608740600645501>.
- FREIRE, Paulo (1971), La pedagogia degli oppressi, Mondadori, Milano. (Hi ha edició en català: Publicacions de l'Institut Paulo Freire, 2006)
- FREIRE, Paulo (1973), L'educazione come pratica della libertà, Mondadori, Milano. (Hi ha edició en català: Publicacions de l'Institut Paulo Freire, 2008).
- FREIRE, Paulo (2004), Pedagogia dell'autonomia: Saperi necessari per la pratica educativa, Edizioni Gruppo Abele, Torino. (Hi ha edició en català: Publicacions de l'Institut Paulo Freire, 2003).
- GARCÍA OLIVO, Pedro (2014), L'enigma della docilità, Nautilus, Torino.
- GODARD, Philippe (2011), Contro il lavoro, elèuthera, Milano.
- ILLICH, Ivan (2005), La convivialità, Boroli, Milano.
- KATHERINE GIBSON-GRAHAM, Julie (2006), A Postcapitalist Politics, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- LA ROSA, Michele (2002), Sociologia dei lavori, Franco Angeli, Milano.
- MÉDA, Dominique (1997), Società senza lavoro. Per una nuova filosofia dell'occupazione, Feltrinelli, Milano.
- MÉDA, Dominique (2005), Il lavoro. Che cos'è, quando c'è?, Asterios, Trieste.
- MIES, Maria, BENNHOLDT-THOMSEN, Veronika, (2000), The Subsistence Perspective: Beyond the Globalised Economy, Zed Books, London.
- SAHLINS, Marshall (1980), L'economia dell'età della pietra. Scarsità e abbondanza nelle società primitive, Bompiani, Milano.